

К.И. Курпаяниди, и.ф.н., доц., ФПИ
И.М. Турсункулов, бош иқтисодчи

ОҚИЛОНА МОЛИЯВИЙ СИЁСАТНИНГ МИЛЛИЙ ИҚТИСОДИЁТНИ БАРҚАРОР ВА ЖАДАЛ РИВОЖЛАНИШИГА ТАЪСИРИ

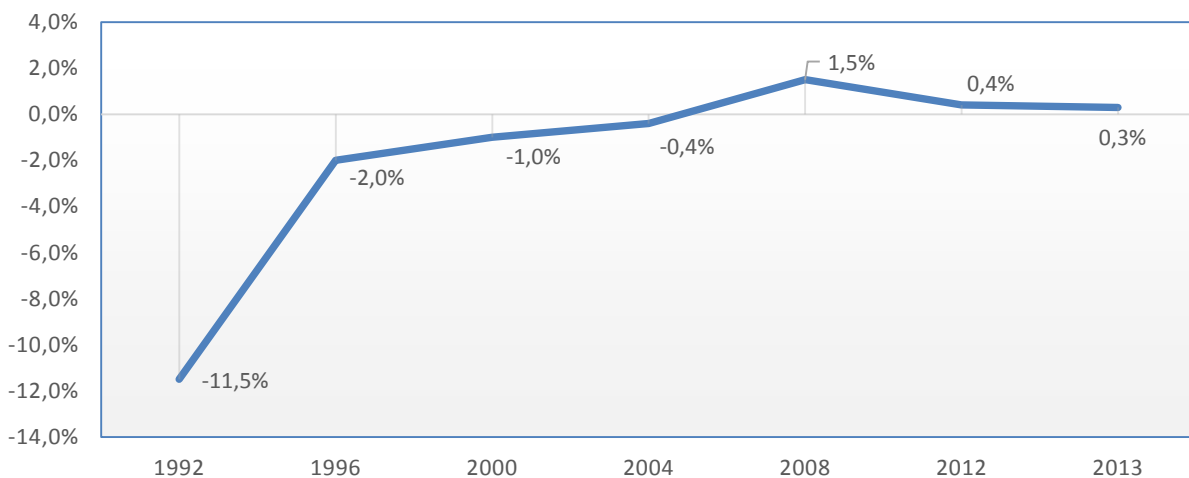
В статье сделана попытка проанализировать отношения между различными способами финансирования бюджетного дефицита, денежной эмиссии и её влияния на социально-экономическое развитие страны.

The article attempts to analyze the relationship between the different ways of financing the budget deficit, the issue of money and its impact on socio-economic development of the country.

Калитли сўзлар: профицит, дефицит, инфляция, давлат қарзи, реал даромад.

Мамлакатимизда иқтисодий ислоҳ этиш ва модернизация қилиш бўйича олиб борилаётган иқтисодий сиёсат натижасида миллий иқтисодий барқарор ва жадал ривожланиши, аҳолининг турмуш даражаси изчил ошиб бораётганлигининг гувоҳи бўлишимиз мумкин. “Жаҳон миқёсида глобал иқтисодий инқироз давом этаётганига қарамай, дунёнинг санокли давлатлари қаторида Ўзбекистонда ялпи ички маҳсулотнинг йиллик ўсиши

8 фоиздан зиёд бўлиб келмоқда.”[1] Мамлакат иқтисодий барқарор ривожланиши иқтисодий сиёсати самарали ижросини талаб этади. Иқтисодий сиёсатнинг энг муҳим дастакларидан бири эса, мамлакатда оқилана олиб борилаётган молиявий сиёсатдир. Мамлакатимизнинг мустақил тараққиёт йўлида амалга оширилган молиявий сиёсат ва унинг самарали натижаларини қуйидаги диаграмма маълумотлари орқали кўриш мумкин (1-расм).

1-расм. Ўзбекистон Республикасининг 2005-2013 йиллардаги бюджет сиёсати натижалари (Бюджет профицита, ЯИМга нисбатан %да)

Манба: Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тайёрланган.

Ҳақиқатан ҳам изчил олиб борилаётган молиявий сиёсат натижасида ҳар йили бюджет дефицити ялпи ички маҳсулотга (ЯИМ) нисбатан 1% миқдорда режалаштирилса-да, сўнгги йилларда молия йили бюджет профицити билан яқунланаётганлигини кўришимиз мумкин.

Шундай бўлса-да, бюджет тақчиллигини назарда тутиш ҳамда уни молиялаштириш манбааларини такомиллаштириб бориш муҳим вазифа ҳисобланади. Шу ўринда бюджет тақчиллиги тушунчасига тўхталиб ўтсак, Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодексининг 3-моддасига мувофиқ[2], давлат бюджети тақчиллиги – муайян даврда давлат бюджети харажатларининг унинг даромадларидан ошиб кетишини билдиради.

Иқтисодий адабиётларда, бюджет тақчиллигининг қуйидаги шакллари фарқланади:

- таркибий бюджет тақчиллиги – ҳукуматнинг иқтисодий ривожланишини амалга ошириш мақсадида давлат харажатларини ошириш ва солиқларни пасайтириш чораларининг қўлланилиши натижасида юзага келадиган тақчиллик бўлиб, у ижтимоий жараёнлар инқирозининг ифодаси эмас, балки давлатнинг ижтимоий такрор ишлаб чиқариш таркибида илғор силжишларни амалга ошириши натижасидир.

- даврий бюджет тақчиллиги – ишлаб чиқаришнинг циклли даврий натижасида келиб чиқадиган ва иқтисодиётдаги инқироз ҳолатларини, ҳукуматнинг молиявий ҳолатни назорат қила олмаслигини ифода этадиган тақчиллик[3].

Бюджет дефицити вужудга келишининг энг умумий сабаблари, фикиримизча, қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- йирик давлат капитал қуйилмаларини амалга оширишнинг зарурлиги;
- бюджет механизмининг тўғри ташкил этилмаганлиги ва бошқа сабаблар.
- молия-кредит муносабатларининг етарли даражада самарали эмаслиги;
- ишлаб чиқариш самарадорлигининг пастлиги;
- ташқи иқтисодий алоқаларнинг самарасизлиги;
- бюджет харажатлари таркибининг реал жараёнларга номутаносиблиги;
- қарзлар эвазига харажатларнинг салмоқли қисмини молиялаштириш.

Давлат бюджети дефицитининг ЯИМга нисбатан 3%гача бўлиши, бошқариш мумкин бўлган дефицит ҳисобланиб, молия-кредит тизимида ва иқтисодиётга салбий таъсир кўрсатмайди[3].

Шундай бўлса-да, молия йили якунига юзага келиши мумкин бўлган бюджет тақчиллигини қоплаш манбалари амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ кўзда тутилади. “Ўзбекистон Республикаси бюджет таснифини қўллаш бўйича йўриқнома”[4]га мувофиқ бюджет тақчиллигини молиялаштириш қуйидагича таснифланади.

Молиялаштиришнинг ички манбалари:

- давлат қимматли қоғозларини жойлаштиришдан тушган маблағлар;
- Марказий банк кредитлари;
- давлат мулкани хусусийлаштиришдан тушган маблағлар;
- Ўзбекистон Республикаси республика бюджети маблағларининг қолдиғи;

- Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ҳузуридаги жамғармалар маблағларининг қолдиқлари ва бошқа ички манбалардан жалб қилинадиган маблағлар.

Молиялаштиришнинг ташқи манбалари:

- давлат қимматли қоғозларини жойлаштиришдан тушган маблағлар;
- халқаро молиявий институтлар, ташкилот кредитлари;
- хорижий давлатлар кредитлари ва бошқа ташқи манбалардан жалб қилинадиган маблағлар.

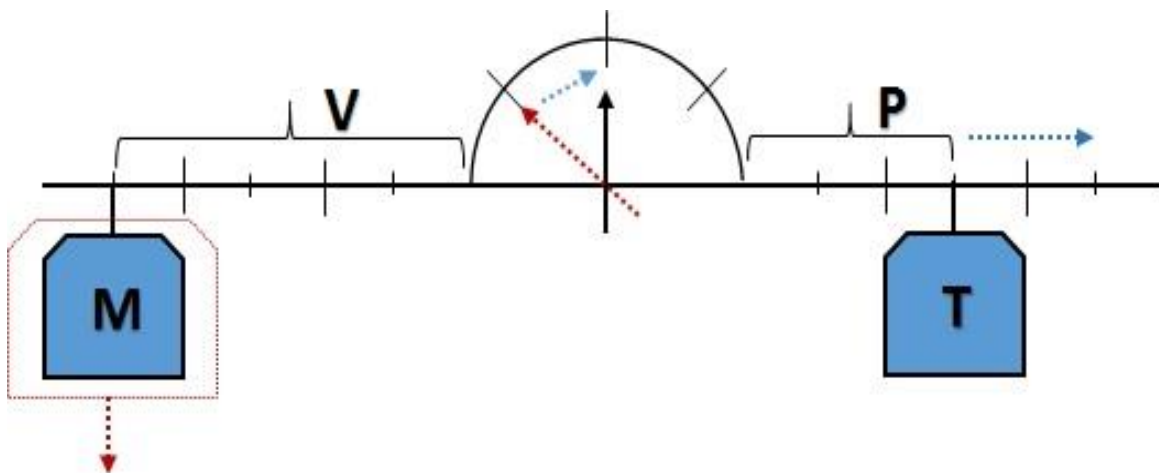
Марказий банк кредитлари яъни пул белгилари эмиссияси, тақчилликни қоплашнинг бирмунча осон йўлига ўхшаб кўринса-да, унинг натижасида муомалада товар билан қопланмаган ёки бошқача айтганда, ўзини оқламайдиган пул массасининг ортишига олиб келиши мумкин.

Тақчилликни қоплаш мақсадида, товар ёки хизматлар билан қопланмаган пул массасининг муомалага чиқарилиши биринчи ўринда товар ёки хизматлар нархининг кескин кўтарилишига олиб келади. Ушбу ҳолатни Америка иқтисодиёт ассосацияси президенти (1918 йил) Ирвинг Фишернинг муомаладаги пул массаси ҳамда товарлар нархининг ўзаро боғлиқлиги кўрсатувчи қуйидаги формуласи орқали кўришимиз мумкин[5].

$$M * V = P * T ,$$

Бу ерда, M -муомаладаги пул массаси, V -пулнинг муомалада айланиш тезлиги, P -ўртача нарх, T -товар ёки хизматлар миқдори.

Пулнинг муомалада айланиш тезлигини (V) ва хизматлар миқдорини (T) ўзгармас деб олсак, пул массасининг товар ёки хизматлар нархига бевосита таъсирини қуйидаги расм яққол кўрсатади (2-расм).

2-расм. Пул массасининг товарлар нархи кўтарилишига таъсири
Манба: И.Фишер чизмаси асосида муаллифлар томонидан тайёрланган.

Ушбу расм орқали кўриш мумкинки, товар ёки хизматлар миқдори ўзгармаган ҳолда, муомаладаги пул массасининг ортиши (тақчилликни қоплаш мақсадида муомалага чиқарилган янги пул белгилари) бевосита товарлар нархининг ортишига олиб келади.

Товар ёки хизматлар нархининг кўтарилиши, юридик ва жисмоний шахсларнинг реал даромадлари, бошқача айтганда, тўлов қобилиятининг пасайишига олиб келади. Бу эса, ўз навбатида, бир товар ёки хизматларни сотиб олиш учун юридик ва жисмоний шахслар томонидан қўшимча маблағларнинг сарфланишига мажбур этади. Тақчилликни молиялаштиришнинг бу йўлини давлатнинг келгусидаги харажатларини қоплаш учун аҳоли даромадларининг яна бир қисмини олиш деб ҳисоблаш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, тақчилликни қоплаш мақсадида муомалага чиқарилган пул массаси биринчи навбатда, товар ва хизматларнинг нархи ортишига олиб келади.

Бироқ, ушбу маблағлардан оқилона фойдаланиш орқали мамлакат иқтисодиётининг ўсишига эришиш мумкин. Фиқиримизча, ушбу ресурсни (тақчилликни қоплаш мақсадида муомалага чиқарилаётган пул массаси) инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш учун йўналтирилса, маълум бир муддатдан сўнг муомалага чиқарилган пул массасини тўлдирувчи реал товар ва хизматларнинг бозорга чиқарилишига ҳамда ЯИМнинг ортиши орқали, муомалага янги чиқарилган пул массаси натижаси юзага келган нархнинг кўтарилишини узоқ муддат сақланиб қолмаслигига эришиш мумкин.

Агар, ушбу пул массаси инвестиция фаолияти учун эмас, балки истеъмол қилинган товар ва хизматлар учун йўналтирилса, бунинг натижасида ЯИМнинг ўсишига эмас, балки истеъмол нархларининг ортишига ва бу ҳолат сурункали тарз олишига олиб келади ҳамда тақчилликнинг бу тарзда қопланиши инфляция кўринишини олади.

Тақчилликни пул эмиссияси орқали молиялаштириш натижасида вужудга келган инфляция биринчи навбатда бюджетга йўналтирилган маблағлар ёки ресурсларнинг номинал ҳажмини орттирса-да, унинг унинг реал қиймати паст бўлади.

Инфляциянинг салбий оқибатлари билан бир қаторда, унинг оқибатида юзага келган нархларнинг кўтарилишидан унумли фойдаланиш мумкин. Жумладан, миллий валютада тузилган қарз шартномалари асосида юзага келган қарзларни инфляция кўрсаткичи юқори бўлиб турган даврда тўланиши орқали реал қарздорлик камайишига эришиш мумкин. Лекин, шу билан бир қаторда, юқоридаги ҳолатнинг акси сифатида миллий валютада тузилган қарз шартномалари орқали юзага келган қарздорликлар қарздорлар томонидан давлатга тўланиши мумкинлигини ҳам инобатга олиш зарур.

Нархларнинг кўтарилиши ва инфляциянинг намоён бўлиши иқтисодиётнинг бошқа соҳаларига ҳам ўз таъсирини кўрсатмай қолмайди. Чунки муомалага чиқарилган ортиқча пул массасини реал товарлар билан тўлдириш эҳтиёжи туфайли, мамлакат экспорт товарларидан кўра кириб келаётган импорт товарлар ҳажми ортади ва бу, ўз навбатида, мамлакатнинг ташқи савдо айланмаси қолдиғининг салбий сальдога эга бўлишига олиб келиши мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, тақчилликни қоплаш мақсадида муомалага янги пул бирликларини чиқариш осон ва қулай бўлсада, у иқтисодиётга ва аҳоли турмуш даражасига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу сабабли ҳам Европа Иттифоқида тақчилликни тўғридан-тўғри Марказий

банкнинг пул эмиссияси орқали молиялаштириш Маастрих шартномасига асосан таъқиқланган¹.

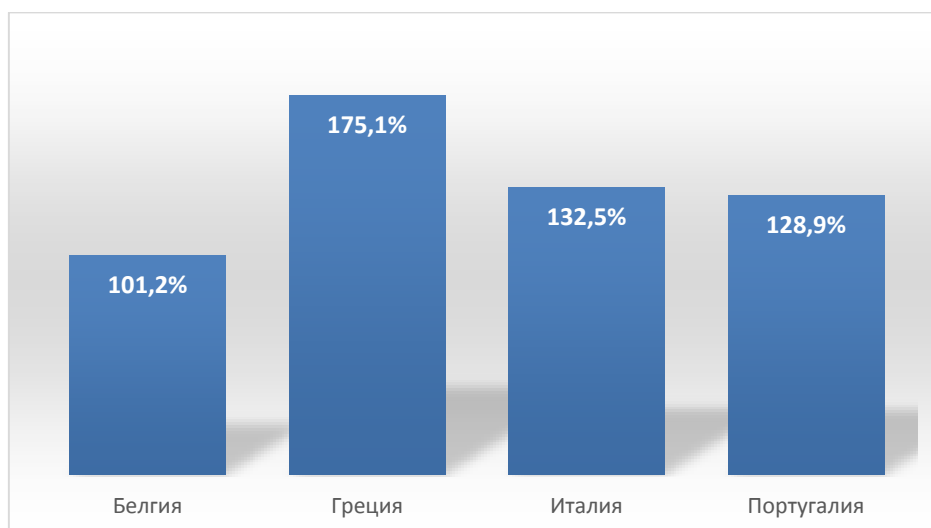
Бюджет тақчиллигини молиялаштиришнинг яна бир манбаси сифатида давлат қарзларининг мамлакат иқтисодиётига ижобий ва салбий таъсирларини кўриш мумкин.

Кўпчилик ҳолларда мамлакат давлат қарзининг барқарорлик даражаси Маастрихт мезонлари бўйича баҳоланади: давлат қарзи ЯИМга нисбатан 60 фоиздан ошиб кетмаслиги керак.

Халқаро тасниф асосида қабул қилинган экспертларнинг баҳолашлари қуйидагича бўлиши мумкин:

1. Мамлакат катта қарзга эга, агар:

- хизмат кўрсатилаётган қарз суммаси ЯИМнинг 80 фоиздан, хизмат кўрсатилаётган қарз суммаси экспортнинг 220 фоиздан ошиб кетса. Шу ўринда қуйидаги диаграмма орқали 2013 йилда катта қарзга эга бўлган айрим мамлакатларни мисол тариқасида кўриш мумкин (3-расм).

3-расм. Айрим мамлакатларининг 2013 йилдаги қарз миқдорлари (General government gross debt, ЯИМга нисбатан %да / Percent of GDP)

Манба: Халқаро валюта фонди маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тайёрланди.

2. Мамлакат ўртача қарзга эга, агар:

- хизмат кўрсатилаётган қарз суммаси ЯИМнинг 48-80% доирасида бўлса ва хизмат кўрсатилаётган қарз суммаси экспортнинг 132-220% доирасида бўлса. Мальта, Нидерландия, Словакия, Словения каби давлатларнинг қарз миқдорлари 2013 йилда ушбу мезон доирасида эканлиги қуйидаги диаграммада акс эттирилган (4-расм).

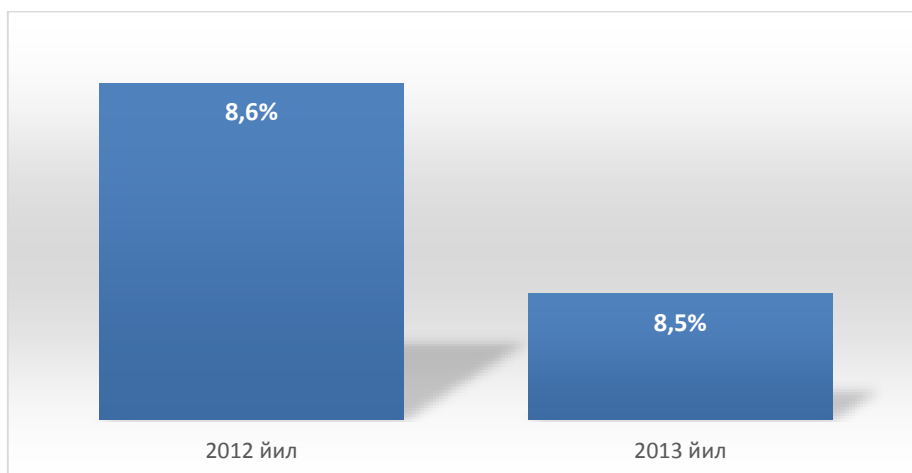
¹ Маастрих шартномаси. 1992 йил 7 феврал, Нидерландия.

4-Расм. Айрим мамлакатларнинг 2013 йилдаги қарз миқдорлари (General government gross debt)(ЯИМга нисбатан %да / Percent of GDP)

Манба: Халқаро валюта фонди маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тайёрланди.

Изчил олиб борилаётган молиявий сиёсат мамлакатимизнинг дунё ҳамжамиятидаги ўрнини белгилаб бермоқда. Фикримизнинг исботи сифатида, Ўзбекистон Республикасининг ЯИМга нисбатан қарз миқдорини қуйидаги диаграмма орқали кўриш мумкин.

5-расм. Ўзбекистон Республикасининг 2012-2013 йиллардаги қарз миқдорлари (General government gross debt.ЯИМга нисбатан %да / Percent of GDP)

Манба: Халқаро валюта фонди маълумотлари асосида муаллифлар томонидан тайёрланди.

Ўзбекистон Республикаси Бюджет кодекси бўйича давлат қарзи – Ўзбекистон Республикасининг ички ва ташқи маблағларни жалб қилиш натижасида вужудга келган мажбуриятлари ҳисобланади[6].

Давлат томонидан ички маблағни жалб қилиш – активларни ички манбалардан (резидент юридик ва жисмоний шахслардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини (қарзларини) тўлашига кафил

сифатидаги мажбуриятлари вужудга келиши бўлиб, унинг натижасида давлат ички қарзлари пайдо бўлади.

Давлат томонидан хориждан маблағ жалб қилиш – активларни хориж манбаларидан (хориж давлатларидан, норезидент юридик шахслардан ва халқаро ташкилотлардан) жалб этиш ҳамда бунинг натижасида Ўзбекистон Республикасининг қарз олувчи сифатидаги ёки қарз олувчи резидентларнинг ўз кредитларини (қарзларини) тўлашига кафил сифатидаги мажбуриятлари юзага келиши бўлиб, унинг натижасида давлат ташқи қарзлари пайдо бўлади.

Давлат қарзининг чекланган миқдори ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг палаталари томонидан навбатдаги йил учун Давлат бюджети ва давлат мақсадли жамғармаларининг бюджетлари қабул қилинаётганда белгиланади[7].

Қарз мажбуриятларининг қуйидаги турлари мавжуд:

1. Давлат қимматли қоғозлари.
2. Давлат кафолатлари.
3. Кредитлар.
4. Муддатли ссудалар.

Тақчилликни қарзлар орқали молиялаштиришда давлат олдида иккита вазифа пайдо бўлади.

Биринчидан, ушбу маблағлар вақтинчалик хусусиятига эга бўлиб, муайян даврдан сўнг маблағлар ўзининг ҳақиқий эгасига қайтарилиши лозим.

Иккинчидан, муайян муддатдан сўнг ушбу маблағлар маълум бир фоиз миқдоридаги қўшимча тўловлар билан қайтарилиши керак.

Натижада, тақчилликни молиялаштириш мақсадида олинган қарз, давлат қарзларининг ва улар учун тўланадиган фоиз тўловлари янада ортиши ва шу билан бирга бюджет харажатларининг ортишига олиб келади.

Бу эса, ўз навбатида, бюджетда яна бир тақчилликни келтириб чиқариши мумкин. Давлат ташқи ва ички қарзлари салмоғининг ортиши ва бошқа ижтимоий-иқтисодий харажатларни молиялаштиришнинг ягона йўли сифатида давлат яна Марказий банкка янги пул белгиларини чиқариш юзасидан мурожаат этса, унда юқорида кўриб ўтилган нарх-навонинг ортиши, инфляция каби муаммолар келиб чиқиши мумкин (6-расм).

Расм 5. «Тақчиллик- қарз мажбурияти-инфляция» спирали
Манба: Муаллифлар ишланмаси.

Лекин юридик ёки жисмоний шахсларнинг бўш турган маблағларини меъёр даражасида, яъни кейинчалик ушбу қарзларни қоплашнинг реал имконияти борлиги нуқтаи назаридан иқтисодиётга жалб этиш орқали муомалада товар билан қопланмаган пул массаси юзага келмайди ва инфляцион характерга эга бўлмаслиги мумкин.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, тақчилликни молиялаштиришнинг иккала йўли ҳам, мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланишига турлича таъсир кўрсатади. Фикримизча, тақчилликни молиялаштириш мақсадида Марказий банк кредитларини олиш, яъни пул эмиссиясининг инфляцияни келтириб чиқариш эҳтимоли юқорилигини инобатга олган ҳолда, тақчилликни қарзлар олиш орқали молиялаштириш афзалроқдир. Чунки иқтисодиётдаги мавжуд ресурсларни қайта тақсимлаш инфляцион характер касб этмайди. Мамлакатда тақчилликнинг ЯИМга нисбатан 3% гача миқдорда бўлиши, гарчи ижобий баҳоланса-да, тақчилликни молиялаштириш йўллари, унинг манбааларини мунтазам такомиллаштириб бориш зарур.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Мамлакатимизни демократик янгилаш ва модернизация қилишга қаратилган тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириш – бош мақсадимиздир.” Президент И.Каримовнинг Ўзбекистон Республикаси конституцияси қабул қилинганининг 22 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси.// Халқ сўзи. 2014 йил 6 декабрь, №237(6167)-сон.
2. Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси. Молиячи маълумотномаси. 2014 йил январ 1(25)-сон. 2-бет.
3. Сирожиддинова З.Х.. Бюджетная система Республики Узбекистан. “infoCOM.UZ” Ташкент 2010 г. 14-бет
4. Ўзбекистон Республикаси бюджет таснифини қўллаш бўйича йўриқнома. - Т.: “Ўзбекистон” НМИУ, 2010. 130-бет
5. Fisher I. The Purchasing Power of Money: Its' Determination And Relation to Credit Interest And Crises. – Cosimo, Inc., 2006. p-48
6. Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси. Молиячи маълумотномаси. 2014 йил январ 1(25)-сон. 3-бет.
7. Ўзбекистон Республикаси Бюджет Кодекси. Молиячи маълумотномаси. 2014 йил январ 1(25)-сон. 41-бет.